

 <https://orcid.org/0000-0002-8161-2257>

Arkadiusz Lewandowski

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Uwarunkowania politycznej kontestacji w perspektywie studiów nad kryzysem demokracji liberalnej

Determinants of Political Contestation in the Perspective of Studies on the Crisis of Liberal Democracy

Abstract: The aim of the article was to diagnose and characterize the main determinants of political contestation in the times of crisis of liberal democracy. For the purposes of achieving the adopted goal, a research perspective was proposed as part of studies on the crisis of democracy. Its main assumptions concerned a critical attitude towards the demoliberal paradigm and the recognition that: (a) the crisis of democracy is a natural process; (b) contestation as well as populism are not the cause of the crisis of liberal democracies, but a consequence of demoliberal dysfunctions; (c) opposition to liberal democracy does not necessarily mean negation of democracy itself. Answering the research question, on the basis of the adopted perspective, the derivative processes that have been taking place within liberal democracy over the last decades, such as technological changes in the area of social communication, limiting economic growth, demographic changes, and the hegemony of neoliberalism in economic and ideological dimension. The above processes affect the immediate determinants of contestation, among which we include those of a cultural nature (community identity at risk and changes within traditional values), economic (social inequalities and deprivation) and socio-institutional (elitization and technocratization of the demoliberal system).

Keywords: the crisis of liberal democracy, political contestation, neoliberal hegemony, populism, sources of the crisis

Wstęp

Problematyka politycznej kontestacji, omawiana w kontekście rozważań o kryzysie demokracji liberalnej, determinuje potrzebę określenia adekwatnego i skutecznego podejścia badawczego, które służyłoby wyjaśnianiu przyczyn współczesnych zjawisk politycznych, takich jak między innymi z jednej strony spadki poziomów zaufania do politycznych elit, demoliberalnych reżimów oraz poparcia dla „starych” partii, z drugiej zaś sukcesy wyborcze ruchów i partii nieprzychylnych liberalnej demokracji, które często utożsamia się z populizmem. Potrzeba ta jest wzmacniana przez sygnalizowany w literaturze przedmiotu od lat problem pomijania w analizach politologicznych zagadnienia społecznego postrzegania samej polityki oraz świadomości politycznej obywateli (Młyńczyk, 2015; Pacześniak, 2017, s. 223). Sam temat politycznej kontestacji jest tym bardziej istotny dla zrozumienia współczesnych procesów politycznych, że w ciągu ostatnich lat coraz częściej zauważalne jest zjawisko „przechwytywania” haseł protestu i „antysystemowych” przez polityków i partie głównego nurtu, co objawia się w postaci na przykład postpopulizmu (Eatwell, Goodwin, 2020, s. 290–295) czy też populizmu kontrolowanego (Hermet, 2010, s. 47–48). Zjawisko kontestacji jest również kluczowe dla analiz poświęconych popytowej i podażowej stronie populizmu (Stanley, 2018, s. 18–25), tym bardziej że w przypadku współczesnego populizmu jego charakter często jest oddolny (Canovan, 2008, s. 92–97; Borkowska-Nowak, 2021, s. 332), mający swoje źródła w społecznych postawach i skłonnościach (Kuźniak, Obacz, 2020, s. 31) i jest to bardziej populizm rządzonych niż populizm rządzących (Kasińska-Metryka, 2018, s. 126).

Założenia metodologiczne

Celem rozważań podjętych w tekście jest próba identyfikacji i syntetycznego przedstawienia teoretycznych ram spójnego podejścia badawczego w ramach studiów nad kryzysem demokracji liberalnej, a następnie, na gruncie tejże teoretycznej ramy, rozstrzygnięcie problemu badawczego, którym jest pytanie o uwarunkowania politycznej kontestacji w realiach kryzysu demokracji. W ramach artykułu dokonana zostanie analiza wybranych koncepcji i podejść badawczych wobec wspomnianego kryzysu, które podejmują temat przyczyn kontestacji demoliberalnego systemu. Autora interesują w szczególności te podejścia, w ramach których badacze lokują źródła kryzysu głównie wewnątrz samego demoliberalnego systemu oraz wpisanych w jego organizm mechanizmów, samą zaś polityczną kontestację i związane z nią podważenie wiarygodności i zaufania do systemu, traktują jako nie tyle przyczynę kryzysu, ile oznakę dysfunkcji i niewydolności demokracji liberalnej.

Przedstawiona powyżej perspektywa, w połączeniu z dążeniem do uzyskania rzetelnego, całościowego podejścia badawczego, odwołuje się do scharakteryzowanej przez Mirosława Karwata postawy krytycyzmu badacza i związanej z nią programowego sceptycyzmu. Postawa ta odnosi się do aktywności skupionej na wnikliwym, opartym na krytycyzmie wobec między innymi ideologicznych form przedstawiania i interpretacji zjawisk oraz samej rzeczywistości badaniu (Karwat, 2022, s. 180–185). Tym samym sytuuje ona autora na obrzeżach teoretycznych rozważań w ramach nurtu krytycznego, rozumianego jako „określony wzór i/lub model prowadzenia badań i analiz w obrębie nauk społecznych”, który z jednej strony „podlega nieustanej rewizji i zmianie odnośnie do podstaw teoriopoznawczych”, z drugiej zaś stanowi swoisty paradygmat, który dysponuje rdzeniem w postaci racjonalnej postawy badawczej, opartej

(...) na idei rozumnego uczonego, którego priorytetem i nadrzędnym celem jest bezstronna, wręcz sceptyczna i antyspekulatywna, docieklivość w duchu odczarowywania zmistyfikowanej rzeczywistości politycznej – świata budowanego na fałszywych formach świadomości społecznej (Pierchalski, 2017, s. 23).

Obraz tego stanowiska dopełnia Magdalena Mikołajczyk, która teorię krytyczną przedstawia

(...) jako jeden ze sposobów myślenia, wyznacznik tematyki i jakościowych, głównie interpretacyjnych, metod badania. Wobec również złożonych właściwości polityki, analogicznie do złożoności procesów i struktur społecznych, proponuje ona nieufność i ostrożność, bez arogancji właściwej prognozującym wynalezienie kamienia filozoficznego (Mikołajczyk, 2018, s. 73).

Metody badawcze, jakie zostały zastosowane, to analiza krytyki źródłowej, synteza literatury naukowej, jak również metoda analizy i konstrukcji logicznej (Apanowicz, 2003, s. 26). Ponadto w tekście stosowana jest strategia problemowa, którą Tadeusz Klementewicz przedstawił w następujący sposób:

Istotą tej strategii badawczej jest skoncentrowanie uwagi na opisie i objaśnianiu jakiegoś – często nowego i wieloaspektowego fenomenu życia politycznego. Jego rozumienie, ocena, sformułowanie prognoz czy zaleceń praktycznych – wymaga uruchomienia rozproszonej między różne dyscypliny – wiedzy teoretycznej i empirycznej; znalezienia aparatury pojęciowej i struktur teoretycznych, sterujących wyborem i hierarchizacją czynników wyjaśniających (Klementewicz, 2009, s. 29–30).

Kryzys liberalnej demokracji w dwóch perspektywach

Budzący jeszcze do niedawna wątpliwości (Drozdowski, 2017, s. 12–13), a coraz mocniej uwidaczniający się w ostatnich latach populistyczny zwrot w polityce generuje dynamiczny rozwój badań nad kryzysem liberalnej demokracji. Sytuacja ta determinuje potrzebę systematyzacji i typologizacji dotychczasowych ustaleń. Już na polu rozważań definicyjnych napotykałyśmy chociażby problem wieloaspektowości i wielopłaszczyznowości badanego zjawiska. Starając się uporządkować dyskusję terminologiczną, przyjmuję, że w wymiarze instytucjonalnym kryzys oznacza destrukcję zasad praworządności, gwarancji praw i wolności, ochrony mniejszości czy też wolności mediów (Antoszewski, 2018, s. 52; Przeworski, 2019; Olender, 2021, s. 91). Ponadto za wyznaczniki problemów demokracji liberalnej uznaje się spadek zaufania do wybieralnych instytucji, zanik identyfikacji partyjnej i kryzys poparcia dla „starych” partii politycznych, przywództwa oraz komunikacji na linii elity–obywatele (Antoszewski, 2018, s. 52; Kasińska-Metryka, 2018, s. 124; Eatwell, Goodwin, 2020, s. 22).

Na płaszczyźnie ideowej z kolei kryzys liberalnej demokracji to w głównej mierze problem paradygmatu liberalnego (Niedźwiecki, 2021). Jak trafnie podkreśla Stanisław Filipowicz, współczesny kryzys „(...) dotyczy oczywiście demokracji liberalnej (demokracji zachodniej, jak niekiedy mówimy). A zatem demokracji dojrzewającej w nurcie tradycji, którą w największej mierze ukształtowały właśnie wpływy liberalizmu” (Filipowicz, 2015, s. 20). W tym kontekście pojawiają się interpretacje traktujące zmierzch demokracji jako „kryzys idei” regulującej świat społeczno-polityczny (Rosicki, 2012) bądź też „kryzys pewnego języka” wyrażający się w nieadekwatnym sposobie opisywania współczesnego świata (Markowska, 2018, s. 56–57).

Tłem dla problematyki „zużycia się” demoliberalnego dogmatu jest kwestia napięcia pomiędzy liberalizmem i demokracją, która w literaturze przedmiotu została już istotnie przeanalizowana (Nowak, 2018; Rozen, 2018). Jak podkreśla Adam Sulikowski:

(...) dość przekonujące uzasadnienie przyczyn obecnych kłopotów pojawiło się ponad trzydzieści lat temu w pracy pary filozofów polityki Ch. Mouffe i E. Laclaua (1985). Postawili oni tezę, iż sprzeczności między komponentem liberalnym a demokratycznym w strukturze hegemonicznej muszą doprowadzić do jej zapaści (Sulikowski, 2020, s. 39).

Wymieniona sprzeczność dotyczy połączenia takich wartości, jak liberalna wolność (autonomia jednostki, prawa człowieka, gwarancje praw mniejszości) oraz demokratyczna równość (suwerenność ludu, rządy większości, równe i powszechne prawo wyborcze), na których demokracja liberalna została ufundowana (Sartori, 1998, s. 470; Bartyzel, 2002, s. 71; Antoszewski, 2018, s. 51). Synteza ta wymagała jednakże porzucenia przez demokratów idei „woli powszechnej”

i koncepcji demokracji bezpośredniej oraz antyparlamentaryzmu, a także zasady równości. Liberałowie zaś „złożyć musieli w ofierze” elitaryzm (antyegalitaryzm) (Sartori, 1998, s. 470–471). Jak podkreśla Francis Fukuyama, „udana demokracja nie zależy od optymalizacji swoich ideałów, ale od równowagi – równowagi między indywidualną wolnością jednostek a polityczną równością” (Fukuyama, 2020, s. 70).

Kryzys demokracji byłby zatem zawieszeniem sytuacji, którą Andrzej Antoszewski (2018, s. 51) określa równoważeniem się obu komponentów zapobiegającym w ten sposób redukcji terminu „demokracji” do faktu odbywania się rywalizacyjnych wyborów i będącej ich konsekwencją bezwzględnej dominacji większości. Wspomniany już Sulikowski zauważa, że połączenie demokracji i liberalizmu było możliwe w momencie,

(...) gdy autorytet liberalnego rozumu był odpowiednio wysoki, a jednocześnie tradycyjne teorematy demokratyczne ukazały swoje słabe strony (radikalny demokratyzm został uznany na gruncie retorycznym za przyczynę powstania totalitaryzmów). Dzięki relacji obu komponentów pojawiła się wprawdzie dość trwała homeostaza, ale wraz z trwaniem demokracji liberalnej element liberalny osiągał coraz większą przewagę nad elementem demokratycznym. Innymi słowy zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym zwiększała się w politycznym decydowaniu rola czynników eksperckich, zasadniczo niezależnych od wyborców (Sulikowski, 2020, s. 39).

Tym samym następował proces elitaryzacji i technokratyzacji polityki, który jednocześnie powodował poczucie coraz większej marginalizacji obywateli. Sytuując ten problem w kontekście zagadnienia kontestacji, podkreślić należy problem subiektywnej oceny własnej podmiotowości przez obywateli. Roger Eatwell oraz Matthew Goodwin (2020, s. 112) proponują spojrzeć na ten problem z perspektywy, w której dwa główne założenia liberalnej demokracji dotyczące: po pierwsze faktu, że duża liczba ludzi powinna wierzyć, że system jest sprawiedliwy i daje wszystkim równy głos; po drugie, powinno istnieć względnie równe społeczeństwo, lub przynajmniej takie, „(...) w którym większość ludzi godzi się na znaczne nierówności polityczne i ekonomiczne”, w ostatnich dziesięcioleciach były wystawiane na coraz poważniejszą próbę, co w konsekwencji doprowadziło do podważenia zaufania do systemu.

Mając na uwadze powyższe rozważania i uwzględniając pluralistyczną specyfikę badań nad kryzysem demokracji liberalnej, można dokonać rudymenarnego podziału na dwie perspektywy badawcze. Pierwsza z nich, o normatywnym profilu, skupia się na kryzysie ujmowanym jako zjawisko wspomnianej wcześniej destrukcji demoliberalnych instytucji, praw oraz wolności. W obrębie tego nurtu pojawiają się zatem analizy procesu przejścia ze stanu demokracji liberalnej ku nieliberalnej.

Stanowisko normatywne podkreśla, że kryzys jest niejako efektem podażowej działalności populistów, którzy za pośrednictwem swoich politycznych działań, kreując i wykorzystując nastroje społeczne przejmują władzę i w konsekwencji dokonują dekonstrukcji demoliberalnego systemu poprzez na przykład delegitymizację tradycyjnych instytucji politycznych, ograniczenie wolności mediów, wprowadzenie własnej formy reprezentacji i identyfikacji politycznej (Riedel, 2010, s. 140–141; Levitsky, Ziblatt, 2018, s. 92–104). Jednocześnie podejście to często przejawia prognozy zakładające, że wyborcze porażki populistów nie tylko zatrzymują proces destrukcji, ale wręcz oznaczają coraz bliższy koniec kryzysu (i populizmu także). W tym też kontekście za istotny należy uznać dylemat (nowej) demokracji opancerzonej, który Roman Bäcker i Joanna Rak określają jako pytanie o pożądany zakres wolności (i ewentualne jego ograniczenie), jakim mieliby dysponować wrogowie demokracji liberalnej, by jednocześnie jej nie zniszczyć (Bäcker, Rak, 2019, s. 67; Rak, 2020).

Drugie eksplanacyjne stanowisko badawcze podejmuje tematykę kryzysu demokracji w perspektywie dążenia do zrozumienia źródeł sytuacji, w której obywatele opowiadają się po stronie tych polityków, którzy kontestują otaczający ich polityczny reżim i polityczną rzeczywistość oraz jednocześnie, jeżeli mają ku temu możliwości, zmierzają do korekty demoliberalnego systemu. Badacze reprezentujący ten nurt skupiają się zatem na poszukiwaniu przyczyn sytuacji, w której demoliberalny reżim nie jest wartością godną ochrony, w której następuje kryzys zaufania do demoliberalnych instytucji, ale – co należy podkreślić – nie do samej demokracji (Pelinka, 2010, s. 19; Eatwell, Goodwin, 2020, s. 11).

Podejście eksplanacyjne polityczną kontestację, a także zwycięstwa oraz dobre wyniki populistów traktuje nie jako źródło kryzysu demokracji, ale jako efekt procesów, które rozgrywały się na przestrzeni wielu dekad i mają swoje początki w mechanizmach funkcjonowania demoliberalnego państwa. Co więcej, populizm uznany jest za zjawisko trwałe i charakterystyczne dla współczesnej demokracji, które będzie „wybuchać” w sprzyjających mu okolicznościach (Mudde, 2004; Hermet, 2010, s. 40; Runciman, 2019, s. 78). Tym samym jakakolwiek wyborcza porażka populistów nie oznacza końca demoliberalnego kryzysu, gdyż nie usuwa jego przyczyn.

Obrazowo istotę kryzysu demokracji, w dwóch ujęciach, które można zaadaptować na potrzeby podziału na perspektywę normatywną i eksplanacyjną, zaproponował Yascha Mounk (2019, s. 42–43, 45–126), który kryzys demokracji ujmuje jako:

- (a) prawa bez demokracji, czyli sytuację, która ujawni się, gdy system polityczny zostanie podporządkowany elitom do tego stopnia, że wybory rzadko będą prowadzić do przełożenia społecznych poglądów na politykę publiczną, co w konsekwencji można interpretować jako źródło politycznej kontestacji w perspektywie eksplanacyjnej;

- (b) demokrację bez praw, w ramach której większość obywateli opowiada się za podporządkowaniem niezależnych instytucji władzy wykonawczej i ograniczeniem praw mniejszości, co oznaczać będzie naruszenie zasad systemu demoliberalnego w perspektywie normatywnej.

Tabela 1. Normatywna i eksplanacyjna perspektywa badań nad kryzysem demokracji liberalnej – podstawowe założenia

X	Podejście normatywne	Podejście eksplanacyjne
Główny przedmiot zainteresowania badaczy	<ul style="list-style-type: none"> instytucje, prawo, zasady demokratyczne 	<ul style="list-style-type: none"> procesy i zjawiska prowadzące do politycznej kontestacji
Istota kryzysu	<ul style="list-style-type: none"> destrukcja instytucji i zasad demoliberalnych prawa mniejszości jako zagrożony demoliberalny standard 	<ul style="list-style-type: none"> dysfunkcje demoliberalnego systemu determinujące polityczną kontestację i tym samym kryzys zaufania prawa większości (wola ludu) jako niezrealizowana istota demokracji
Perspektywa kryzysu	<ul style="list-style-type: none"> kryzys przejściowy kryzys demokracji minie wraz z porażkami populistów 	<ul style="list-style-type: none"> kryzys immanentny dla demokracji porażki populistów nie oznaczają końca kryzysu liberalnej demokracji
Populizm a kryzys demokracji liberalnej	<ul style="list-style-type: none"> populiści jako zagrożenie dla demokracji kryzys jako wynik działalności populistów, którzy kreują i następnie wykorzystują zdezorientowany lud 	<ul style="list-style-type: none"> populizm jako naturalny element demoliberalnych systemów populiści wykorzystują niezadowolenie ludu wynikające z funkcjonowania demokracji liberalnej

Źródło: opracowanie własne.

Stanowiące obiekt zainteresowania autora podejście w ramach studiów nad kryzysem demokracji stanowi rozwinięcie podejścia eksplanacyjnego. Punktem wyjścia proponowanego stanowiska jest założenie, jakoby kryzys dla demokracji nie stanowił fenomenu zewnętrznego i przypadkowego. Jest wręcz odwrotnie, kryzys jest czymś, „co jest immanentnie wpisane w sposób jej funkcjonowania” (Markowska, 2018, s. 59). W konsekwencji zatem przyjęcie tego pesymistycznego dla demokracji założenia jest kluczowe, by mówić o skutecznej poznawczo metodzie. Ów krytycyzm względem liberalnej demokracji wymaga jednak swoistego ideologicznego przełamania, wyjścia ze strefy demoliberalnego komfortu. Proponowana perspektywa skupia bowiem uwagę na procesach, jakie

rozgrywają się we wnętrzu samej demokracji liberalnej w sposób niejako „naturalny”. Jak konstatuje Yuval Noah Harari, wyrażając tym samym motto przyjętej perspektywy w ramach studiów nad kryzysem: „Nie krytykując modelu liberalnego, nie zdołamy naprawić jego wad ani pójść dalej” (Harari, 2018, s. 15).

Harari nie jest w swojej propozycji odosobniony. Podobnie problem demoliberalnego „balastu” przedstawia chociażby Sebastian Kubas, w ślad za którym można stwierdzić:

(...) że szeroko rozumiana refleksja ustrojowa czy też konstytucyjna dotycząca formuły liberalnej demokracji, znajduje się w fazie dotkliwego kryzysu. Uświadomienie sobie jego rozmiarów i gotowość do zakwestionowania potencjalnie skostniałych, krępujących dogmatów nie musi jednak wcale oznaczać wyrzeczenia się dawnych ideałów demokratycznych. Przeciwnie, świadomość ograniczeń własnej dyscypliny i rozpoznanie jej słabych stron może prowadzić do większego zrozumienia badanych zjawisk i lepszego wpływu na rzeczywistość (Kubas, 2017, s. 17).

Do grona badaczy, w pracach których odnaleźć można deklaracje zgodne z omawianym podejściem, należy zaliczyć między innymi Jana Zielonkę (2018) czy Jana-Wernera Müllera (2020). Autor „Kontrewolucji” wyraża wątpliwość „(...) czy wady liberalizmu są wynikiem przygodnych potknięć, czy wad integralnych liberalnej doktryny? (...) Być może elitaryzm, nierówności, złe funkcjonujące parlamenty i instytucje europejskie, a nawet hedonizm i chciwość są wytworami liberalizmu?” (Zielonka, 2018, s. 43–46).

Müller podąża w swoich rozważaniach ku jeszcze ostrzejszej krytyce paradygmatu normatywnego, który w tym przypadku mógłby zostać nazwany liberalnym. Po pierwsze, zauważa, że zawężenie się do liberalnego stanowiska determinuje brak zrozumienia procesów współczesnego świata, co z kolei przeradza się w błędne zarówno badawcze, jak i polityczne diagnozy i prognozy, a wreszcie zaskoczenie dotyczące politycznej rzeczywistości. Po drugie, co również istotne, podkreśla on, że owo zdumienie nie generuje poznawczych konsekwencji i własnej refleksji na temat procesów i zjawisk poza „świadomością, że nie da się dłużej utrzymać dotychczasowych wyobrażeń dotyczących liberalizmu i historii, z której się zrodził” (Müller, 2020, s. 18–19).

Przedstawione powyżej stanowiska nie są próbą negacji liberalno-demokratycznych zasad, a raczej wpisują się w opinię, którą Stephen Holmes wyraził w zdaniu: „krytykowanie liberalnych teoretyków jest nie mniej potrzebne niż krytykowanie liberalnych społeczeństw i może być również doskonale liberalną procedurą” (Holmes, 1998, s. 18). Jednocześnie są też one przejawem obecnej w naukowym dyskursie potrzeby dyskusji i krytycznej refleksji nad mającą swoje przełożenie na funkcjonowanie liberalnych demokracji hegemonią neoliberalizmu (Crouch, 2015; Markiewka, 2017; Lilla, 2018; Srnicek, Williams, 2019, s. 89–111; Borkowska-Nowak, 2021, s. 333–338). Tym samym wysunięta propozycja spojrzenia na kryzys demokracji uwzględnia także wpływ neoliberalnej

hegemonii jako determinanty zjawisk, które ostatecznie prowadzą do politycznej kontestacji.

Dopełniając charakterystykę omawianego podejścia, wskazać należy na równie istotne dyspozycje metodologiczne, jakie zaproponował Yascha Mounk (2019, s. 168–169). Wylicza on bowiem cztery główne błędy, jakie pojawiają się w naukowych dyskusjach na temat demoliberalnego kryzysu i sukcesów populistów. Są nimi: (a) ujmowanie przez naukowców problemu w lokalnym kontekście; (b) zawężanie w naukowej debacie źródeł kryzysu do ostatnich lat i na przykład kryzysu ekonomicznego z 2008 roku; (c) odrębne traktowanie przyczyn kulturowych i gospodarczych; (d) założenie, że strukturalne czynniki sprzyjające populizmowi powinny przejawiać się bezpośrednio i w sposób oczywisty.

Za szczególnie istotne uznać należy trzy ostatnie wskazane błędy. A zatem w ramach proponowanej perspektywy badawczej trzeba poszukiwać uwarunkowań kontestacji w długofalowych trendach i procesach, które są głęboko zakorzenionymi przemianami społecznymi rozgrywającymi się w realiach liberalnej demokracji i prowadzącymi do jej kryzysu (Eatwell, Goodwin, 2020, s. 20–24, 35–38). Tym samym uwarunkowania kontestacji należy konotować z procesami, które potęgowały się w ciągu lat, a w ramach kryzysu gospodarczego z 2008 roku oraz w wyniku kryzysu migracyjnego z roku 2015 zostały jedynie radykalnie uwidocznione (Kasińska-Metryka, 2018, s. 124; Runciman, 2019, s. 90). Dodatkowo za czynniki wzmacniające zjawisko kontestacji uznać należy proponowane przez Mounka (2019, s. 168–222) zmiany „warunków zakresowych” liberalnej demokracji, jakie ostatnio zaistniały i dotyczyły:

- (a) sposobów społecznej komunikacji i rozwoju mediów społecznościowych oraz internetu, co osłabiło dotychczasowe monopole „tradycyjnych strażników” agendy publicznej debaty, wzmacniając tym samym marginalne dotychczas ruchy polityczne;
- (b) ograniczenia tempa wzrostu gospodarczego, co skutkowało pogorszeniem (a w najlepszym przypadku brakiem progresu) warunków i poziomu życia oraz wzmożeniem obaw o rozwój sytuacji gospodarczej;
- (c) powojennej sytuacji demograficznej w państwach Europy i dynamiki przemian homogenicznych społeczeństw w wielokulturowe zbiorowości.

Również Eatwell i Goodwin (2020, s. 20) zwrócili uwagę na długotrwałe procesy, które ostatecznie wpłynęły na wzmożenie politycznej kontestacji. W swojej koncepcji kryzysu demokracji klasyfikowali oni cztery, toczące się od dekad w ramach liberalnej demokracji procesy społeczne, takie jak: (a) destrukcja historycznie ukształtowanej tożsamości grup narodowych i jej ustalonych stylów życia; (b) rosnący brak zaufania do elitarystycznej demokracji liberalnej; (c) rosnące nierówności w dochodach i bogactwie; (d) odejście elektoratów od głównych partii. Spośród nich zarówno destrukcja tożsamości grup narodowych, jak i nierówności społeczne niosą w sobie potencjał wzmożenia politycznej

kontestacji, której oznakami byłyby z kolei brak zaufania do demoliberalnego systemu oraz odwrót od „starych” partii.

W ramach omawianej perspektywy badawczej, zgodnie z sugestią Mounka, uwaga skupiona zostanie na gospodarczych i kulturowych źródłach, które traktowane są jako z sobą powiązane i wzajemnie się potęgujące (Inglehart, Norris, 2016; Dudała, 2019, s. 195).

Ostatnim błędem, na jaki wskazuje Mounk (2019), i jednocześnie ostatnią dyspozycją metodologiczną jest założenie o złożoności i nieoczywistości źródeł kryzysu demokracji, a w ślad za tym uwarunkowań kontestacji. Jeśli przyjąć stanowisko przeciwne, jak stwierdza Mounk, sytuacja byłaby jednoznaczna i system kontestowałyby osoby ubogie, gdyby główną rolę odgrywały przyczyny ekonomiczne, a mieszkańcy obszarów, gdzie napływ imigrantów jest szczególnie wysoki, wspieraliby populistów, gdyby najważniejsze były czynniki kulturowe. Mounk (2019, s. 169) podkreśla jednak, że konieczne są „subtelniejsze i bardziej pośrednie sposoby” wyjaśniania politycznej rzeczywistości, gdyż ludzie kierują się zarówno losem innych, jak i własnym, a także poświęcają tyle samo czasu na refleksje nad przyszłością, co nad swoją obecną sytuacją. Konieczne jest zatem zwrócenie uwagi na „przejawiania się w polityce lęku ekonomicznego i obaw o zachowanie tożsamości czy uprzedzeń rasowych” (Mounk, 2019, s. 169).

W praktyce badawczej proponowane podejście oznaczać będzie zatem wyjście poza paradygmat demoliberalny i uznanie, że: (a) kryzys demokracji jest naturalnym procesem w ramach demokracji; (b) populizm a także polityczna kontestacja nie są przyczynami (w wersji umiarkowanej proponowanego podejście: nie są jedynymi przyczynami) kryzysu liberalnych demokracji, tylko konsekwencją demoliberalnych dysfunkcji zarówno w obszarze kulturowym, jak i ekonomicznym, które są jej immanentne; (c) sprzeciw wobec demokracji liberalnej nie musi oznaczać negacji samej demokracji.

Uwarunkowania politycznej kontestacji

Przyjęcie przedstawionej w pierwszej części tekstu perspektywy badawczej względem kryzysu demokracji kierunkuje uwagę badacza ku procesom i zjawiskom, jakie rozgrywają się w głównej mierze we wnętrzu liberalnej demokracji. Zastosowanie tejże perspektywy pozwala również uchwycić uwarunkowania politycznej kontestacji.

Podążając za wskazaniem, jakie przywołano we wcześniejszej części tekstu, zasadne wydaje się dokonanie, w tym przypadku jedynie porządkującego wywód, podziału na powiązane z sobą i wzajemnie od siebie zależne kulturowe oraz ekonomiczne determinanty kryzysu liberalnej demokracji oraz będącej jego efektem politycznej kontestacji. Jak podkreśla bowiem Elżbieta Korolczuk

(2019, s. 142–145), radykalne zmiany w stylu życia i wartościach społecznych, będące konsekwencją kwestii kulturowych lokowane są również w problematyce nierówności społecznych, co przekłada się na „nierówności w sferze dystrybucji godności, głosu i widzialności”. Michael Sandel (2020, s. 38) problem ten określa mianem stosunku do sukcesu i porażki, które towarzyszą nierównościom społecznym, a które dla osób „przegranych” oznaczają poczucie, że „zwycięzcy patrzą na nich z pogardą”. Korolczuk (2019, s. 143), zaznacza także, że wzrost nierówności społeczno-ekonomicznych jest ściśle związany z przemianami w sferze kultury ze względu na obawy przed radykalną zmianą stylu życia i wartości społecznych.

W podobnym tonie problem uwarunkowań politycznej kontestacji przedstawia Rafał Dudała (2019, s. 196), który podkreśla w tym kontekście zarówno niepewność ekonomiczną (będącą pochodną zmian w społeczeństwach post-industrialnych w dziedzinie rynku pracy i ekonomii powodowanych neoliberalną polityką, procesami globalizacyjnymi, i automatyzacją pracy) oraz kulturowe cofnięcie interpretowane jako odpowiedź na progresywne zmiany kulturowe.

Wymiar ekonomiczny

Jak wcześniej zasugerowałem, przyjęcie zaprezentowanego podejścia oznacza uwzględnienie wpływu neoliberalnej hegemonii na kwestie gospodarcze, w tym na dwa istotne z perspektywy podjętego tematu zjawiska: rozwarstwienie społeczne i związane z nim zagadnienie deprywacji oraz technokratyzację i elitaryzację demokracji (Lasch, 1995; Crouch, 2004; Piketty, 2015; Crouch, 2017; Laszka, 2017; Golinowski, 2021).

Problematyka subiektywnej deprywacji ściśle wiąże się z obawami dotyczącymi poczucia, że zarówno konkretne osoby, jak i całe grupy „tracą w stosunku do innych części społeczeństwa, że świat rosnącego dobrobytu i awansu społecznego już się dla nich skończył, a wraz z nim nie tylko nadzieja, ale także szacunek” (Eatwell, Goodwin, 2020, s. 193). Inaczej mówiąc, odczuwają swoją pozycję jako niepewną (Korolczuk, 2019, s. 143; Bonansinga, 2020, s. 92). Kluczowe w tym kontekście jest to, że deprywacja dotyczy istotnego z perspektywy legitymizacji politycznej problemu poczucia niemożności skutecznego uczestnictwa w życiu politycznym, w tym również braku dostępu do dobra, jakim jest władza, co skrzętnie wykorzystują krytykujący elity populiści, którzy deklarowane rozwiązania problemów nawiązujących do względnej deprywacji nie utożsamiają wyłącznie z podnoszeniem poziomu płac, lecz wiążą ze znacznie szerszymi procesami związanymi z integracją społeczną, szacunkiem i subiektywnym poczuciem dystansu względem innych grup społecznych (Eatwell, Goodwin, 2020, s. 287).

Istotne w kontekście omawianego problemu jest też to, że kwestia deprywacji jako jedno z uwarunkowań kontestacji, wbrew obiegowym opiniom, nie dotyczy osób jedynie mniej zamożnych. Poczucie względnej deprywacji dotyka bowiem nie tylko najbiedniejszych znajdujących się na dole drabiny społecznej, ale dotyczy przedstawicieli części klasy średniej, a także młodych wyborców. To nie problem bezrobocia stanowi zatem źródło kontestacji politycznej, ale pogłębiające się rozwarstwienie społeczne i idący za tym brak możliwości realizacji własnych aspiracji (Eatwell, Goodwin, 2020, s. 57–58, 193).

W kontekście deprywacji warto również podkreślić specyfikę dotyczącą państw Europy Środkowej. Tu istotnym czynnikiem zjawiska kontestacji wydaje się problematyka transformacji o imitacyjnym charakterze (Ziółkowski, 1999). Zwracają na to uwagę między innymi Iwan Krastew i Stephen Holmes (2020), którzy upatrują w imitacyjnym charakterze tranżycji systemowej „źródło nieliberalizmu”. Inna cecha transformacji, która również determinuje postawy kontestacyjne, to bezalternatywność modelu przemian. Michał Buchowski (2017, s. 25) określa ten proces mianem „naturalizacji zasad neoliberalnej gospodarki rynkowej”, czyli przyjmowaniem (w głównej mierze przez elity polityczne i kulturowe) jej zasad za oczywiste i bezalternatywne. W tym kontekście istotna jest konstatacja Łukasza Stacha (2011, s. 225), który podkreśla, że to, co łączy osoby autodefiniujące się jako pokrzywdzone, to niezadowolenie z transformacji wzmocnione rosnącym rozwarstwieniem społecznym. Problem ten dotyczy (między innymi także w państwach Europy Środkowej) aspiracji przedstawicieli klasy średniej, dla których punktem odniesienia jest ekonomiczny poziom życia w USA i państwach Europy Zachodniej, który wydaje się ciągle nieosiągalny pomimo obietnic „dogonienia Zachodu”, jakimi na początku transformacji posługiwały się elity nowo kształtujących się demokracji postkomunistycznych (Krastew, Holmes, 2020, s. 60–66). Tym samym w przypadku społeczeństwa polskiego (jak również i społeczeństw Europy Środkowej) subiektywna deprywacja głęboko zakorzeniona jest w przemianach społeczno-politycznych, jakie miały miejsce w ramach transformacji ustrojowej i gospodarczej. Z jednej strony konsekwencją transformacji jest podział na wygranych i przegranych w znaczeniu politycznym i symbolicznym, a z drugiej zaś czysto ekonomiczne i społeczne rozwarstwienie (Jarosz, 2005).

Wymiar kulturowy

Przyjęta koncepcja, co oczywiste, uwzględnia również kulturowy wymiar źródeł kryzysu demokracji. Jeśli koncentruje się uwagę na uwarunkowaniach kontestacji, ważne jest spojrzenie przez pryzmat wartości, które można określić jako zagrożone. Z tego też powodu istotne jest, by dostrzegać, że demokracja liberalna, kładąc nacisk na indywidualizm i aspekt jednostkowy, otworzyła paletę

zagrożeń dla tożsamości zbiorowej. Staje się to istotne, jeżeli przyjmiemy, że poprzez poczucie zagrożonych wartości można tłumaczyć problem kryzysu demokracji, jak czyni to chociażby Przemysław Maj (2019, s. 283). Zakłada on bowiem, że źródłem ewolucji demokracji w kierunku nieoliberalnym było pojawienie się zagrożeń egzystencjalnych. Poczucie zagrożenia na poziomie indywidualnym, jak również wspólnotowym, wywołało niedostatek wartości materialnych (przetrwania) oraz tradycyjnych, które Maj (2018, s. 217–218) określa jako pravicowe.

Wpisując tę zmianę w temat kontestacji, należy podkreślić, że osiągnięcie przez społeczeństwo określonego poziomu rozwoju nie musi oznaczać stałego poparcia dla wartości postmaterialnych. W każdym społeczeństwie, nawet wysoko rozwiniętym, możliwy jest zwrot ku wartościom materialnym, szczególnie w momentach różnego rodzaju kryzysów (gospodarczych, kulturowych, migracyjnych czy wreszcie militarnych) (Maj, 2019, s. 292).

Procesem w wymiarze kulturowym, który miał swoje przełożenie na zjawisko kontestacji, był kryzys migracyjny z 2015 roku. Należy jednak spojrzeć na niego w szerszej perspektywie – jako, w szczególności dla Europy Zachodniej, na przedłużenie zmian migracyjnych z drugiej połowy XX wieku, które doprowadziły do przejścia od homogenicznych narodów ku heterogenicznym wspólnotom politycznym. W wyniku tych zmian przestało istnieć otoczenie, w jakim powstawały stabilne demokracje, czyli monoetniczne narody lub takie wspólnoty, w których dominowała jedna grupa etniczna (Mounk, 2019, s. 168). Dodatkowo migracje w sposób naturalny łączyły się z postawami sprzeciwu ze względu na poczucie zagrożenia kulturowego (Wodak, 2015, s. 40–44; Wodak, 2019, s. 197–198; Fukuyama, 2020, s. 168).

W przypadku Europy Środkowej gruntem, na jakim rośnie poczucie zagrożenia migracjami, jest również sprawa doświadczeń procesów demograficznych, jakie dotknęły państwa tej części Europy po akcesji do Unii Europejskiej. Istotne bowiem jest w tym kontekście poczucie lęku przed demograficzną zapaścią danej wspólnoty, co ułatwić może destrukcję kultury i jej wyparcia przez imigrantów (Eatwell, Goodwin, 2020, s. 157, 176; Mounk, 2019, s. 216–217).

Problematykę uwarunkowań politycznej kontestacji należy również łączyć z poczuciem zagrożenia destrukcją tożsamości poprzez zmiany w obszarze stylu życia i norm kulturowych. Owo zagrożenie konotowane jest z neoliberalizmem dążącym do zindywidualizowanego społeczeństwa „eksponującego przyrost wolności, zróżnicowania i tolerancji do tego stopnia, że wszystkie style życia, nawet te uznawane za dewiacyjne, będą w nim akceptowane” (Golinowski, 2021, s. 113). Polityczna kontestacja stanowi zatem wyraz obaw dotyczących dalszego trwania określonego sposobu życia wspólnoty, tradycji czy też wręcz zagrożenia dla jej egzystencji (Eatwell, Goodwin, 2020, s. 148; Fukuyama, 2020, s. 168).

Polityczna kontestacja i jej kulturowe uwarunkowania odnoszą się również do elitaryzacji demokracji i oceny kosmopolitycznej i zdystansowanej wobec

społeczeństwa postawy elit, co szczególnie uwidacznia się w ramach populizmu tożsamości, który dokonuje podziału na obrońców tożsamości narodowej i kosmopolitów (Taguieff, 2010, s. 174).

Połączenie obawy o trwanie tożsamości oraz krytyki elit osadzone jest również w przypadku Europy Środkowej na problematyce politycznej transformacji, oceny jej przebiegu oraz skutków, a także jej, już wcześniej przywołanym, imitacyjnym charakterze skupionym na powielaniu nie tylko rozwiązań instytucjonalnych, ale także ideologicznych, w tym w szczególności zaakceptowanie liberalno-demokratycznej tożsamości Zachodu, a odrzucenie własnych tradycji (Ziółkowski, 1999; Zarycki, 2006; Nowicka-Franczak, 2018; Krastew, Holmes, 2020). Kontrrewolucję, by użyć języka Jana Zielonki, cechuje bowiem sprzeciw wobec polityki elit, jaka była realizowana po 1989 roku i ściśle związana z globalizacją i europejską integracją, które kojarzono z liberalizmem rozumianym jako ideologia władzy i fundament systemu politycznego, jaki ukształtował się po roku 1989 w państwach Europy Środkowej (Hermet, 2010, s. 37; Pelinka, 2010, s. 23–24; Zielonka, 2018, s. 57).

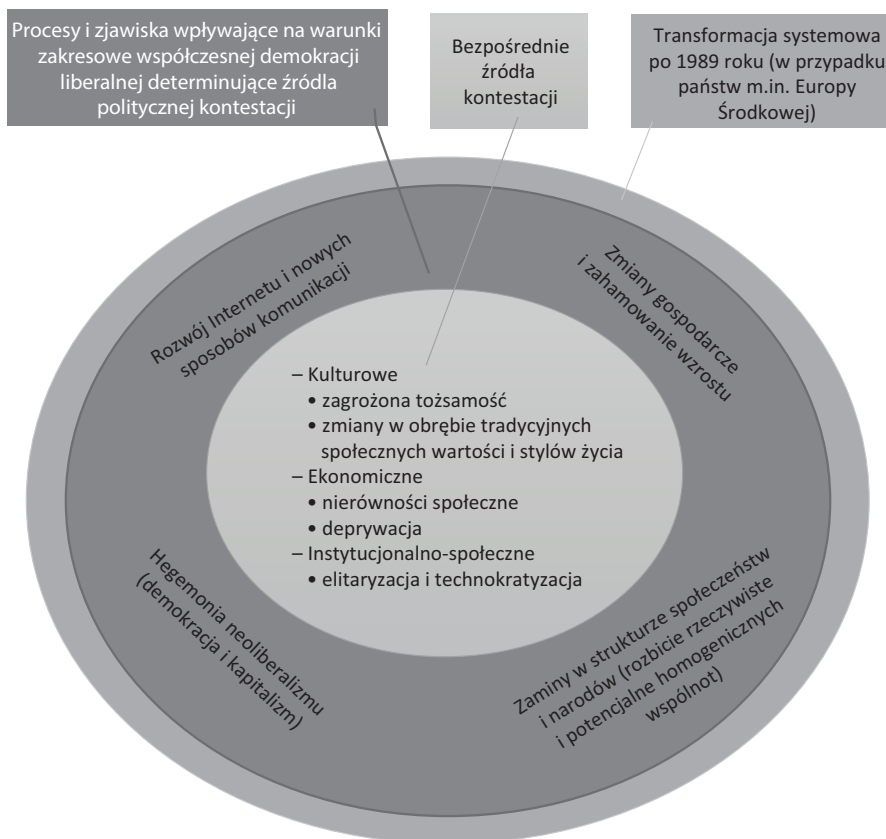
Podsumowanie

Zaprezentowane w artykule rozważania miały na celu określenie uwarunkowań politycznej kontestacji i ich związku z kryzysem demokracji liberalnej i jej źródłami. Jednakże punktem wyjścia podjętych analiz była potrzeba określenia propozycji podejścia badawczego, które owe źródła pozwoliłoby nie tylko skutecznie zdiagnozować, ale również zaprezentować holistycznie.

Proponowana perspektywa badawcza oparta jest na eksplanacyjnym ujęciu w ramach studiów nad kryzysem demokracji liberalnej. Poczynione w tekście rozważania, ufundowane na wskazanej koncepcji, pozwoliły określić mapę uwarunkowań politycznej kontestacji (rysunek 1), które stanowią pochodną rozgrywających się na przestrzeni ostatnich dekad procesów do których zaliczyć należy zmiany technologiczne w obszarze komunikacji społecznej, ograniczenie wzrostu gospodarczego z apogeum w postaci kryzysu gospodarczego, zmiany demograficzne, głównie spowodowane migracjami oraz hegemonię neoliberalizmu (zarówno w wymiarze ekonomicznym, jak i ideologicznym).

Wymienione procesy wpływają na kondycję liberalnej demokracji i jej kryzys rozumiany jako spadek zaufania do niej, tym samym generując uwarunkowania politycznej kontestacji, do grona których zaliczymy te o proveniencji kulturowej (zagrożona tożsamość wspólnoty i zmiany w obrębie tradycyjnych wartości i stylów życia), ekonomicznej (takie jak rosnące nierówności społeczne i deprywacja) i społeczno-instytucjonalnej (elitaryzacja i technokratyzacja na wielu płaszczyznach demoliberalnego systemu).

W zaproponowanym konglomeracie przyczyn istotne jest również, aby w przypadku państw, które po 1989 roku przechodziły przez proces tranżycji systemowej, uwzględnić w ramach analiz politycznej kontestacji również znaczenie tego procesu. Prowadzona bowiem na wzór neoliberalnego modelu systemowa zmiana przeszczepiła te same, co na Zachodzie, problemy na grunt Europy Środkowej, gdzie jednakże zyskały one sprzyjające środowisko w postaci politycznych i ekonomicznych przemian, które miały charakter dynamiczny, często bezrefleksyjny, oraz, co szczególnie istotne, niekoniecznie zrozumiały dla społeczeństw nadrabiających mentalne i kompetencyjne zaległości, a jednocześnie wyrażających nadzieję na poprawę zarówno indywidualnej, jak i grupowej sytuacji w przyszłości.

Rysunek 1. Uwarunkowania politycznej kontestacji w perspektywie studiów nad kryzysem demokracji liberalnej

Źródło: opracowanie własne.

Literatura

- Antoszewski, A. (2018). „Demokracja neoliberalna jako projekt polityczny”. W: K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak (red.). *Zmierzch demokracji liberalnej?* Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Apanowicz, J. (2003). *Metodologia nauk*. Toruń: Dom Organizatora.
- Bäcker, R., Rak, J. (2019). „Trajektoria trwania opancerzonych demokracji”. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, 41(3), s. 63–82.
- Bartyzel, J. (2002). *Demokracja*. Radom: Polwen.
- Bonansinga, D. (2020). „Who Thinks, Feels: The Relationship Between Emotions, Politics and Populism”. *Partecipazione e Conflitto: The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 13(1), s. 83–106.
- Borkowska-Nowak, M. (2021). „Słabość liberalnej demokracji dźwignią sukcesu partii antyestablishmentowych. Chantal Mouffe o wyzwaniach polityczności”. *Roczniki Filozoficzne*, LXIX, 2, s. 329–346.
- Buchowski, M. (2017). *Czyściec. Antropologia neoliberalnego postsocjalizmu*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Canovan, M. (2008). *Lud*. Tłum. S. Szymański. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Crouch, C. (2004). *Post-Democracy*. Cambridge: Polity.
- Crouch, C. (2015). *Osobliwa nie-śmierć neoliberalizmu*. Tłum. Ł. Dominiak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Crouch, C. (2017). *Psucie wiedzy*. Tłum. E. Bińczyk, J. Guzyński, K. Tarkowski. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Drozdowski, R. (2017). „Co się dzieje? Między utopią populizmu a poszukiwaniem nowej umowy społecznej”. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, LXXIX, 2, s. 11–24.
- Dudała, R. (2019). *System polityczny współczesnych Włoch. Dynamika zmian*. Kielce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Eatwell, R., Goodwin, M. (2020). *Narodowy populizm. Zamach na liberalną demokrację*. Tłum. W. Kurylak. Katowice: Sonia Draga.
- Filipowicz, S. (2015). „Kryzys demokracji. Krok w kierunku diagnozy”. W: J.G. Otto (red.). *Demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne*. Warszawa: Wydawnictwo Elipsa.
- Fukuyama, F. (2020). *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*. Tłum. J. Pyka. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Golinowski, J. (2021). „Neoliberalny panoptikon biopolityki – pomiędzy ekspansją i społeczną terapią”. *Teoria Polityki*, 5, s. 103–126.
- Harari, Y.N. (2018). *21 lekcji na XXI wiek*. Tłum. M. Romanek. Warszawa: Wydawnictwo Literackie.
- Hermet, G. (2010). „Przemiana populizmu”. W: J.-M. De Waele, A. Pacześniak (red.). *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji?* Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Holmes, S. (1998). *Anatomia antyliberalizmu*. Tłum. J. Szacki. Kraków: Znak.
- Inglehart, R.F., Norris, P. (2016). „Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash”. *Harvard Kennedy School Faculty Research Working Papers*, August, RWP16-026.
- Jarosz, M. (2005). *Wygrani i przegrani polskiej transformacji*. Warszawa: Oficyna Naukowa.

- Karwat, M. (2022). „O wzorcu osobowym uczonego krytycznego”. W: M. Karwat, F. Pierzchalski (red.). *Uniwersytet i nauka o polityce. Sprawdziany tożsamości*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Kasińska-Metryka, A. (2018). „Demokracja liberalna w okowach nowego populizmu”. W: K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak (red.). *Zmierzch demokracji liberalnej?* Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Klementewicz, T. (2009). „Metateoretyczne dylematy politologa – w poszukiwaniu strategii badania”. *Studia Politologiczne*, 14, s. 13–33.
- Korolczuk, E. (2019). „Populizm, nierówności i uwiąd obywatelstwa socjalnego”. W: J. Żakowski (red.). *Almanach 2019–2020*. Warszawa: Fundacja Collegium Civitas.
- Krastew, I., Holmes, S. (2020). *Światło, które zgasło. Jak Zachód zawiódł swoich wyznawców*. Tłum. A. Paszkowska. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Kubas, S. (2017). „Globalny nieład demokratyczny – współczesne perspektywy”. *Studia Krytyczne*, 5, s. 14–47.
- Kuźniak, B., Obacz, P. (2020). *Instrumentalizacja prawa międzynarodowego na przykładzie Polski jako strony konwencji stambulskiej*. Kraków: Libron.
- Laclau, E., Mouffe, Ch. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Lasch, Ch. (1995). *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. London–New York: Norton.
- Laska, A. (2017). *Populizm jako implikacja technokratyzacji polityki*. W: F. Pierzchalski, B. Rydliński (red.). *Autorytarny populizm w XXI wieku. Krytyczna rekonstrukcja*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Levitsky, S., Ziblatt, D. (2018). *Tak umierają demokracje*. Tłum. O. Łabendowicz. Łódź: Fundacja Liberte!
- Lilla, M. (2018). *Koniec liberalizmu, jaki znamy. Requiem da polityki tożsamości*. Tłum. Ł. Pawłowski. Warszawa: Fundacja Kultura Liberalna.
- Maj, P. (2018). *Lewicowość, centrowość i prawicowość w nauce o polityce*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Maj, P. (2019). „Axiological Sources of Democratic Transformations of Political Systems into Illiberal Democracies – On the Example of the Republic of Poland (2015–2019)”. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 6(52), s. 281–296.
- Markiewka, T. (2017). *Język neoliberalizmu. Filozofia, polityka i media*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Markowska, B. (2018). „Epistemologiczne źródła kryzysu demokracji liberalnej – dwa argumenty”. *Civitas. Studia z filozofii polityki*, 22, s. 51–70.
- Mikołajczyk, M. (2018). „Niektóre pojęcia i słowa klucze teorii krytyczne”. *Teoria Polityki*, 2, s. 69–84.
- Młyńczyk, Ł. (2015). „Antypody polityki i apolityczności. Dlaczego oczekiwania polityków oraz społeczeństwa tak bardzo się ze sobą rozmiągają?”. *Studia Politologiczne*, 37, s. 241–256.
- Mounk, Y. (2019). *Lud kontra demokracja. Dlaczego nasza wolność jest w niebezpieczeństwie i jak ją ocalić*. Tłum. K. Guccio. Warszawa: Fundacja Kultura Liberalna.
- Mudde, C. (2004). „The Populist Zeitgeist”. *Government & Opposition*, 3, s. 541–563.
- Müller, J.-W. (2020). *Strach i wolność. O inny liberalizm*. Tłum. P. Masłowski. Warszawa: Fundacja Kultura Liberalna [format MOBI].

- Niedźwiedzki, A. (2021). „Ewolucja liberalnego paradygmatu prawa i gospodarki międzynarodowej”. W: M. Jastrzębski, W. Trempała, M. Wałdoch (red.). *Utopie i dystopie. Wizje polityki w ustrojów politycznych*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.
- Nowak, L. (2018). „Krucze podstawy liberalnej demokracji”. W: K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak (red.). *Zmierzch demokracji liberalnej?* Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Nowicka-Franczak, M. (2018). „Was Another Modernisation Possible? Liberal and Leftist Critique of the Transformation in the Public Debate in Poland”. *Polish Sociological Review*, 203(3), s. 321–343.
- Olender, K. (2021). „Globalne procesy erozji demokracji w perspektywie czynników politycznych, społecznych i medialnych”. *Horyzonty Polityki*, 12(39), s. 89–104.
- Pacześniak, A. (2017). „Dlaczego polska politologia straciła zainteresowanie politycznością tzw. zwykłych obywateli i co z tego wynika?”. W: M. Mikołajczyk, M. Karwat (red.). *Politologii model krytyczny*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Pelinka, A. (2010). „Populizm w Europie – w poszukiwaniu znaczenia mglistego pojęcia”. W: J.-M. De Waele, A. Pacześniak (red.). *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji?* Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Pierzchalski, F. (2017). „Politologia krytyczna – źródła i kontynuacje krytycznego paradygmatu badań w nauce o polityce”. W: M. Mikołajczyk, M. Karwat (red.). *Politologii model krytyczny*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Piketty, T. (2015). *Kapitał w XXI wieku*. Tłum. A. Bilik. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Przeworski, A. (2019). *Crises of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rak, J. (2020). „Conceptualizing the Theoretical Category of Neo-militant Democracy: The Case of Hungary”. *Polish Political Science Yearbook*, 49(2), s. 61–70.
- Riedel, R. (2010). „Populizm jako wyzwanie dla współczesnego rozumienia demokracji (w wariacie przedstawicielskim)”. W: J.-M. De Waele, A. Pacześniak (red.). *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji?* Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Rosicki, R. (2012). „Kryzys demokracji liberalnej – wybrane problemy rządzenia, legitymizacji i reprezentacji”. W: M. Kołodziejczak, R. Rosicki (red.). *Od teorii do praktyki politycznej. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Zbigniewowi Błokowi z okazji 40-lecia pracy naukowej i 70-lecia urodzin*. Poznań: Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM.
- Rozen, Ł. (2018). „Liberalizm i demokracja jako fundamentalny dylemat współczesnej polityki”. W: K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak (red.). *Zmierzch demokracji liberalnej?* Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Runciman, D. (2019). *Jak kończy się demokracja*. Tłum. S. Żuchowski. Warszawa: Fundacja Kultura Liberalna.
- Sandel, M. (2020). *Tyrania merytokracji. Co się stało z dobrem wspólnym*. Tłum. B. Sałbut. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sartori, G. (1998). *Teoria demokracji*. Tłum. P. Amsterdamski, D. Grinberg. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Srnicek, N., Williams A. (2019). *Wymyślając przyszłość*. Tłum. E. Bińczyk, J. Gużyński, K. Tarkowski. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

- Stach, Ł. (2011). „Środkowoeuropejscy populiści trzymają się mocno? Populizm w Czechach, na Słowacji i Węgrzech”. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, VIII(4), s. 223–237.
- Stanley, B. (2018). „A New Populist Divide? Correspondences of Supply and Demand in the 2015 Polish Parliamentary Elections”. *East European Politics and Societies*, 33(1), s. 17–43.
- Sulikowski, A. (2020). „Demoliberalizm, populizm, autorytaryzm. Kryzys hegemonii i poszukiwanie (nowego) prawniczego logosu”. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, 42(3), s. 29–45.
- Taguieff, P.-A. (2010). „Nauki polityczne w konfrontacji z populizmem. Od konceptualnego mirażu do realnego problemu”. W: O. Wysocka (red.). *Populizm*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. London: Sage.
- Wodak, R. (2019). „Entering the ‘Post-shame Era’: The Rise of Illiberal Democracy, Populism and Neo-authoritarianism in Europe”. *Global Discourse*, 9(1), s. 195–213.
- Zarycki, T. (2006). „Pułapka imitacji”. W: A. Kukliński, K. Pawłowski (red.). *Przyszłość Europy – wyzwania globalne – wybory strategiczne*. Nowy Sącz: Wyższa Szkoła Biznesu – National-Louis University / Pruszków: Rewasz.
- Zielonka, J. (2018). *Kontrrewolucja. Liberalna Europa w odwrocie*. Tłum. J. Bednarek. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ziółkowski, M. (1999). „O imitacyjnej modernizacji społeczeństwa polskiego”. W: P. Sztompka (red.). *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*. Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Streszczenie

Celem artykułu było zdiagnozowanie i charakterystyka głównych uwarunkowań politycznej kontestacji w dobie kryzysu demokracji liberalnej. Na potrzeby realizacji przyjętego celu zaproponowano badawczą perspektywę w ramach studiów nad kryzysem demokracji. Główne jej założenia dotyczyły krytycznego stosunku do paradygmatu demoliberalnego i uznanie, że: (a) kryzys demokracji jest naturalnym procesem; (b) kontestacja, a także populizm nie są przyczynami kryzysu liberalnych demokracji, tylko konsekwencjami demoliberalnych dysfunkcji; (c) sprzeciw wobec demokracji liberalnej nie musi oznaczać negacji samej demokracji. Odpowiadając na pytanie badawcze, na gruncie przyjętej perspektywy za uwarunkowania kontestacji uznać należy pochodne procesów, jakie w obrębie demokracji liberalnej rozgrywały się w ciągu ostatnich dekad, takich jak: zmiany technologiczne w obszarze komunikacji społecznej, ograniczenie wzrostu gospodarczego, zmiany demograficzne oraz hegemonia neoliberalizmu zarówno w wymiarze ekonomicznym, jak i ideologicznym. Powyższe procesy wpływają na bezpośrednie uwarunkowania kontestacji, do grona których zaliczymy te o charakterze kulturowym (zagrożona tożsamość wspólnoty i zmiany w obrębie tradycyjnych wartości), ekonomicznym (nierówności społeczne i deprywacja) oraz społeczno-instytucjonalnym (elitaryzacja i technokracja demoliberalnego systemu).

Słowa kluczowe: kryzys demokracji liberalnej, polityczna kontestacja, neoliberalna hegemonia, populizm, źródła kryzysu